

Szécsényi András

EVOLUTÍV NÉPIRTÁS

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés – Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 266 oldal

Kádár Gábor és Vági Zoltán ismét remek kötettel jelentkezett. A holokausztkutatók a diszciplína avatott szakértői, akik az elmúlt évtizedben fontos könyvekkel gazdagították a véskorszakkal kapcsolatos ismereteinket.¹ A korábbi művekhez képest ezúttal nem – vagy nem kifejezetten – a zsidóság vagyoni-gazdasági elszegényítésére és állami kirablására fókuszáltak. Munkájukban arra keresik a választ: kik, mikor, milyen motivációkból kifolyólag döntöttek hozzávetőlegesen félmillió magyarországi zsidó (izraelita vallású vagy a zsidótörvények nyomán zsidónak ítélt keresztény) magyar állampolgár tömeges meggyilkolásáról. Végsősoron tehát azt firtatják: miért következett be 1944-ben a magyarországi holokauszt? A kötet alcímében szereplő Berlin és Budapest a döntések, Birkenau pedig azok szomorú végeredményének helyszíneit jelzik. Problémafelvetésük persze nem újszerű, a nemzetközi irodalom több évtizede igyekszik eme kérdésekre választ találni.² A könyvet egyedivé teszi viszont az, hogy hazánkban, magyar nézőpontból vizsgálva elsőként vállalkoztak arra, hogy egyfajta „evolúciós látószöveget” alkalmazzanak. Sikerrel.

Ez a perspektíva egyrészt azt jelenti, hogy a magyar genocídium egyediségét nemcsak a náci népiirtás döntési és lefolyási mechanizmusának részeként, hanem egyenesen világtörténeti összefüggésekbe ágyazottan vizsgálják. A szerzők feltevése, hogy az emberiség történetének legitím elbeszélésmódja lehetne, ha a népiirtások szemszögéből közelítenénk hozzá, hiszen – amint azt részletesen taglalják – szinte minden történeti periódus alkalmazta az egymástól sokszor csupán illékony határokkal elválasztható népiirtás, tömeggyilkosság, etnikai tisztogatás gyakorlatát. A könyv az újabb nemzetközi kutatási eredményekre támaszkodva ennek megfelelően röviden bemutatja a történeti genocídiumok kialakulásának és működési mechanizmusainak sajátosságait, ezen belül kiemelten a modern kori etnikai tisztogatásokat, a belőlük nemegyszer átcsapó, előbbiekkal rendre összemosódó tömeggyilkosságok főbb eseménysorait, brutalitását, mintegy keretbe helyezve a témát. (Kár ugyanakkor, hogy mindez túlságosan felsorolásszerűre sikeredett.) A szerzők emellett érvelnek, hogy

¹ KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*, Osiris, Budapest, 2001; UÖK.: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Jaffa, Budapest, 2005. Előbbi, átdolgozva később angolul is megjelent: *Self-financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*, CEU Press, Budapest, 2004.

² A problematika a közelmúltban megjelent, Csósz Lászlóval közösen jegyzett forráskiadványuk terjedelmes bevezetőjében is hangsúlyosan szerepel: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*, szerk. Zoltán Vági – László Csósz – Gábor Kádár, AltaMira Press, Washington, 2013, XXVII–LXVII.

mindez olyan évezredek hagyományt teremtett, amely miatt a náci fajelmélet, de a zsidóság tervszerű elkülönítése, koncentrációs táborokba zárása, tehát a gyilkosságokat megelőző eseménysor sem volt érzékelhető saját korában teljes mértékben egyedinek (17–25).

A munka következő részei mindezt magyar viszonyokra átültetve vizsgálják. Nem ismerek még egy történeti művet, amely ennyire explicit módon érvel amellett, hogy a közép-kor óta eltelt évszázadokban hazánk történetében – eltérő mértékben, mégis – konstans módon jelen volt az etnikai tisztogatás gyakorlata, amely azonban a „nemzeti emlékezet fősodrába soha nem integrált narratíva” maradt (250). A szerzőpáros mintegy huszonöt oldalon keresztül (73–99) igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzetiségeit általánosságban évszázadokon keresztül befogadó magyar nemzet vezetői, királyai bizony nemegyszer alkalmazták a kiűzetés, koncepciós per, etnikai tisztogatás gyakorlatát. Ezek az állítások persze csak akkor érthetők és helyesek, ha mindent történeti kontextusukban vizsgálunk, s figyelembe vesszük a nemzeti történelmünkben (is) felbukkanó megannyi külső és belső erőhatást is. Mikor Kádár és Vági a „tisztogatások”, pogromok stb. sokszor egymásba csúszó fogalmának a közép- és korajkori Magyarországon megtörtént eseményeiről értekeznek, talán kevésbé voltak tekintettel az olvasók általános történeti tájékozottságára. Állítják: „ikonikus nemzeti mítoszaink (Buda visszavívása, Rákóczi-szabadságharc, 1848–1849) felidézésekor is gyakran elfelejtjük említeni az események árnyoldalait”; ugyanakkor ők csak ezeket sorolják. A csupán a negatív folyamatok kiemelése, ráadásul ennyire szűk nemzetközi beágyazottságban bemutatva viszont szükségképpen félreértelmezésre ad okot. Mikor erre felhívom az olvasó figyelmét, fontosnak vélem ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy a felsorolt, mintegy „elfelejtett hagyománnyá vált” tisztogató akciók (elűzések, kirablások) nemzeti történelmünk folyamán néha pogromokba is árcsaptak (különösen a szabadságharc alatt szerb és zsidó honfitársaink ellen, etnikai és vallási alapon). Kádár és Vági vélekedése szerint az erre épülő politikai gondolkodás – a dualista időszakban megjelenő politikai antiszemitizmus után – az 1930-as évek végére minden korábbi időszaknál erősebben uralta el a politikai elit gondolkodását „Az etnikai tisztogatás módszertanának szerelmesei” számára ez adott keretet és lehetőséget a zsidók kiirtásának, a cigányok üldözésének, a háború utáni német kitelepítéseknek és kommunista bűnöknek (kuláküldözés és osztályalapú terror) egyaránt.

Az evolúciós nézőpont másik vetülete főként a – címben és a könyvben szakadatlanul előforduló – „döntés” kulcsfogalmával írható le. Méginkább „A döntés” megjelöléssel. Vagyis annak elemzésével, hogy az előbb vázolt világ- és magyar köztörténeti „fejlődésen” belül az 1930–1940-es években egész pontosan kik, mikor döntöttek el, hogy a zsidóságot meg kell semmisíteni. Ezen a ponton válik érthetővé, miért szenteltek a szerzők oldalakat a magyarországi etnikai tisztogatás korábbi különféle megnyilvánulási módjainak elemzéséhez. Azért, mert az ide vezető döntésnek is dinamikája volt. Továbbgondolva és újraértékelve Christian Gerlach tézisé,³ Kádár Gábor és Vági Zoltán

³ Magyarul elsősorban Christian GERLACH: *A magyarországi zsidóság deportálásának döntéshozatali mechanizmusa = A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, Balassi, Budapest, 2006, 469–478.

legalább három elkülöníthető, egymásra épülő piramisrendszerű evolutív tényezőt említ és részletesen fejt ki ennek kapcsán: 1) Hitler 1941. őszi döntését az európai zsidóság megsemmisítésére. 2) A magyarországi német megszállás (1944. március 19.) után hatalomra került kollaboráns Sztójay-kabinetnek erre való hajlandóságát. 3) Végül és leginkább: Magyarország 1944. márciusi megszállása után Adolf Eichmann-nak, a német terrorszerveket összefogó Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) 4B/4. (zsidóügyek) ügyosztályának vezetőjével, a zsidókérdés rendezéseként stábjával hazánkba érkező, az európai zsidóság deportálását irányító SS-alezredesnek és a magyar belügyminisztérium politikai államtitkárának, vitéz Endre László Pest vármegyei alispánnak személyes nexusát, barátságát, mely a tömeggyilkosság akarásában és keresztülvitelében kulminálódott. Eichmann és Endre neve fordul talán leggyakrabban elő a könyvben. Ha a „döntés” szó kulcsszó, úgy e két férfit kulcsszemélyeknek értékelhetjük. „Aktivizálódásukat több tényező is elősegítette. A zsidókéréssel kapcsolatban itthon egyfajta politikai hatalmi vákuum alakult ki. Horthy [Miklós] passzivitásba vonul. A gyakran betegeskedő Sztójay [Döme] miniszterelnök nem állt elő önálló kezdeményezésekkel, Jaross [Andor] belügyminiszter viselkedését ezen a téren a németek is tartózkodóként jellemezték, Baky [László] államtitkár pedig főleg beszédeket tartott vagy belemerült a politikai intrikákba. Ilyen környezetben a hiperaktív Endre könnyen kiterjeszthette befolyását, és német barátjával együtt megragadta a kínálkozó lehetőségeket. Amint fokozatosan kiderült, hogy sem a magyar, sem a német hatalmi szereplők nem támasztottak politikai vagy logisztikai nehézségeket, néhány hét alatt elérték céljaikat” (234). Kádár és Vági minden korábbi történeti interpretációnál egyértelműbben, határozottabban e két tisztviselő egyéni szerepét és döntéseit helyezi kulcsszerepbe a magyar zsidóság tragédiájának megítélésakor. Bizonyítják, ha a deportálás ténye nem is, de annak pontos lefolyása, sebessége és brutalitása végső fokon Adolf Eichmann és Endre László akaratán múlt.

A fő kérdéstről: a gettósításról és deportálásról való, címben jelzett végső döntés is 1944. április 23-án éjjel, Endre László belügyi államtitkár szentkúti birtokán nyert végző formát. Ebben is kulcsszerepe volt Endre és Eichmann kapcsolatának, illetve a jelenlévő további magyar és német politikai-rendőri vezetőknek.

A könyv summázata szerint tehát magyar zsidóság kiirtásáért első fokon a német náci fajelmélet és politika a felelős, magasabb szinten a magyar politikai-közigazgatási elit egy jól körülhatárolható csoportja, amely természetesen nem dönthetett volna a vázolt alsóbb tényezők megléte nélkül. A megvalósulás ténye és annak hipergyors módja viszont – ismétlendő – két ember kapcsolatán múlt. Megfogalmazásukban „az Endlösung Magyarországon egy többlépcsős, evolutív folyamat volt” (234).

A kötetben a főcsapáson túl még jónéhány fejezet és hosszabb-rövidebb eszme-futtatás olvasható, amely a vészidőszak magyar nyelvű szakirodalmi termését eddig nem jellemezte, vagy ismert tények éppenséggel általuk új megvilágítást nyertek. Ezekre most részletesen nem térek ki, csupán néhányat felsorolásszerűen jelzek. Közéjük tartozik az a szakirodalmi elemzés, amely Hitlernek az Endlösung okairól évtizedek óta folyó történeti diskurzus főbb műveit (annak is újabb angolszász és német irodalmát) tekinti át. Ismeretes, hogy ebben két történetírói irányzat, az intencionalisták és a funkcioná-

listák alapvető konfliktusáról van szó. Előbbiek Hitler határozott szándékaiban látják az okokat, közülük egyesek (például Lucy Dawidowicz) szerint Hitlert legfőbb célja, egyenesen életcélja a zsidóság megsemmisítése volt. Utóbbiak viszont „az állami, rendőri, közigazgatási és párthivatalok intézményi párhuzamosságai, a funkcionáriusok állandó pozícióharca és hatásköri villongásai, valamint az egymásnak ellentmondó utasítások és gyorsan változó célok miatt permanens strukturális káoszban vergődő náci bürokrácia radikalizálódását tartották döntő faktornak” (53). Hiányérzetünk mindössze azért lehet, mert a szerzőpáros kissé kívülállóként – korábbi munkáikkal ellentétben, melyekben Götz Aly és Christian Gerlach könyve nyomán a két paradigma meghaladásaként azok „posztfunkcionalista” összebékítésére törekedtek, magyar nyelven elsőként! – ezúttal nem foglal állást e polémiában.⁴

Hasonlóan jónak érzem, hogy bár markáns véleményt fogalmaznak meg a végső döntéshez vezető útról, nem feledkeznek meg önálló fejezetben részletesen tájékoztatni az olvasót, hogy a döntéshez vezető utat más kollégáik korábban miképpen interpretálták (227–233).

Ugyancsak figyelemreméltó az a nyilván terjedelmi okokból vázlatos elemzés, amely az európai háborús helyzet mozgástér-kényszerpálya-modelljében vizsgálja egyes kelet- és nyugat-európai „végső döntések” és azok kivitelezéseinek lehetőségeit (61–72). A könyv nem kerüli meg Horthy Miklós kormányzó felelősségének firtatását sem, egyértelművé téve, hogy a magyar államfő beleegyezésével történt 1944 tavaszán és nyarán a gettósítás és deportáció (178–181). Sajnálatos ugyanakkor, hogy Kádár és Vági nem hasznosították a kérdéskört vizsgáló Turbucz Dávid idevágó friss kutatásait, amelyekből rekonstruálhatták volna, hogy a kormányzónak mennyiben voltak további ismeretei a deportálás valódi céljait illetően.⁵ Horthy felelőssége azonban nem csak ebben állt. Helytálló összegzésükben a mainstream történetírás nyomán ők is megállapítják: „1944 nyarán Horthy huszonöt éves államfői teljesítményének egyik mélypontját produkálta. A deportálások leállítását először június elején kezdeményezte, három héttel később bejelentette, július elején elrendelte, de parancsát saját kormánya csak július 9-én teljesítette. [...] a budapesti zsidók elhurcolását csak azért akadályozta meg, mert attól tartott, hogy a fővárosba hozott csendőrökkel puccsot hajtanak végre ellene. Ha a kormányzó június közepén olyan határozottsággal lépett volna fel a zsidótlantítás ellen, mint ahogy július elején saját hatalma érdekében tette, 87 ezer ártatlan ember elhurcolását akadályozhatta volna meg” (241).

A történetírásban ismert tény, de a fentiekhez kapcsolódóan nem árt ezúttal is kiemelni: „1944 egyik nagy tanulsága, hogy kiderült: a magyar politika legszélsőségebbjei, a lecsúszott egzisztenciákat, bűnözőket és fantasztákat felsorakoztató nyilasok sok-

⁴ Christian GERLACH – Götz ALY: *Das Letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den europäischen Juden*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 2002. Magyar nyelven: UŐK.: *Az utolsó fejezet. Realpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945*, Noran, Budapest, 2005. Vö. GYÁNI GÁBOR: *Helyünk a holokauszt történetírásában*, Kommentár 2008/3., 15–16.

⁵ Lásd elsősorban TURBU CZ DÁVID: *Horthy Miklós*, Napvilág, Budapest, 2011, 199–208; UŐ.: *Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között*, Kommentár 2012/5., 51–64.

szor szabadjára engedett gyilkos indulataik ellenére a zsidókérdés végső megoldása terén kevésbé lelkesen kollaboráltak a nácikkal, mint a Horthy-rendszer elitjéhez tartozó, zömmel konzervatív úriemberekből álló Sztójay-kormány. Ez a felismerés mindazonáltal a mai napig hiányzik a nemzeti emlékezetből, amely előszeretettel tolja a holokausztért viselt magyar felelősséget a nyilasokra, mondván, a bűnöket mindössze néhány fanatikus elmebeteg követte el” (249–250). Megállapításukhoz analogikusan szomorúan hozzátehető, hogy a II. világháború utáni kommunista bűnöket pedig nemegyszer a szovjet megszállás terhére szeretnénk leszámolni.

Végül pedig egy önálló fejezet Adolf Hitlernek a zsidóság üldözésére, majd megsemmisítésére vonatkozó elképzeléseit és döntéseit járja körül. Ez kivált érdekes lehet, hiszen a szélsőjobb oldali médiában rendre felbukkan azon állítás, miszerint Hitler nem felelős az Endlösungért, voltaképpen nem is tudott a gázkamrák és koncentrációk működéséről. A szerzők nem kerülik meg ezt az ismert vádat, s ezt cáfolandó, jól összefoglalva, szárazon ismertetik azokat a – tömegesen létező – közvetett bizonyítékokat, amelyek egyértelműen alátámasztják a Führer felelősségét.

Ezzel szemben, jóllehet tényszerűek, a kötet a magyar gettósítás és deportálás konkrét lefolyását, az auschwitzzi magyar zsidók sorsát vagy éppen a munkaszolgálat problematikáját taglaló fejezetrészei kevés újdonsággal szolgálnak, és jobbára ismert szakirodalom nyomán születtek.

A könyv olvashatósságát egészében rontja, hogy rendkívül sok adattal, dátummal, évszámmal terhelt. Lehetett persze a szerzők szándéka az, hogy a nemegyszer döbbenetes adatok – különösen a téma kényességére tekintettel – igen fontosak, és ez persze igaz is. Mégis úgy érzem, hogy a kiadó tudományos népszerűsítő sorozata többi kötetéhez hasonlóan érdemesebb lett volna ezeket szelektálni, s a közérthetőség érdekében kevésbé megterhelni az olvasót. Szintén zavarólag hat a nem kevés tartalmi ismétlés, visszatérő fogalommagyarázat is.

Összefoglalóan mindezzel együtt is új szemléletű, olvasható, elsősorban talán az értelmiségi közönséget megcélzó, tudást gazdagító könyvet írt Kádár Gábor és Vági Zoltán. A munka fő erényét elsősorban a fent említett kitérőt, összehasonlításra messzemenően lehetőséget biztosító látószögében látom. Másrészt pedig abban, hogy a korabeli német és különösen magyar politikai elit és állami szervek felelősségére hajsza-pontosan rámutat. Munkájuk tehát nemzeti történelmünk – fájóan szükséges – reális megismeréséhez is hozzájárul.

Kút, ólak és kukoricagórék egy magyar ház udvarán, Körösjánosfalva (Ioaniș), 1911

Görbe ház bádogozott kapuval, előtte asszonyok, lányok és legények, Köröstárkány (Târcaia), 1911